Socialistické Československo jako technokratický projekt

Michael Polák

Ústav hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

V předminulém roce vyšly téměř současně dvě kolektivní monografie zkoumající jeden z klíčových trendů soudobých československých dějin. Ten se v hledáčku historiků a historiček sice objevoval již řadu let, na své systematictější zpracování však teprve čekal. Publikace *Řídit stát jako firmu* a *Architekti dlouhé změny* jsou dílem dvou autorských týmů pod vedením Vítězslava Sommera a Michala Kopečka a věnují se expertům, expertní formě vládnutí, technokratismu či společenské roli odborníků v Československu z perspektivy dlouhodobé změny.¹ Přestože druhý titul cílevědomě přesahuje do období restaurace kapitalismu po roce 1989, těžiště obou publikací spočívá v době socialistické diktatury. Ač by si obě knihy i jejich jednotlivé kapitoly zasloužily detailní kritické posouzení, v následujících odstavcích se zaměřím především na to, co je vzájemně spojuje, čím přispívají (nejen) historické obci, jaké otázky otevírají i kde jsou jejich limity.

Obě kolektivní monografie upírají pozornost na „expertní“ a vědecký rozměr systému státního socialismu, respektive i rané fáze návratu ke kapitalismu. Projekt Vítězslava Sommera a jeho kolegů se soustředí na kořeny víry ve vědecký pokrok, expertní řízení hospodářství, státu a společnosti a svůj výzkum situuje

¹ KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 strany, ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6; SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 strany + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3. Editor *Architektů dlouhé změny* Michal Kopeček přispěl do publikace třemi studiemi či kapitolami, o další se rovným dílem podělili Tomáš Vilímek, Václav Rameš, Adéla Gjuričová, Matěj Spurný a Petr Roubal. Publikace *Řídit socialismus jako firmu* je více prezentována jako společné kolektivní dílo, s Vítězslavem Sommerem na ní spolupracovali Matěj Spurný a Jaromír Mrňka.

do období poststalinismu a takzvané normalizace, kdy se expertní přístupy díky politickým změnám postupně mohly začít ve větší míře uplatňovat. Autorský tým analyzuje obrat po roce 1956, díky němuž byl důraz na heroický okamžitý výkon mobilizovaných mas nahrazen orientací na vědecké pojetí výstavby socialismu. Zkoumá, jak technokratické vize plánování, prognózování budoucnosti či víra v pokrok tvořily v šedesátých letech součást utopické vize, která slibovala osvobození člověka od zbytečné a namáhavé práce, materiální blahobyť a větší politickou participaci širokých vrstev obyvatel. A jak se pak také mohly reformněkomunistické vize budoucnosti v období normalizace stát podkladem pro technickou autoritářskou správu státu. V druhé části knihy docházejí autoři k závěru, že se původně legitimizační pilíř normalizačního režimu mohl stát základem pro expertní kritiku nefunkčních mechanismů státního socialismu, která přispěla k jeho pádu.

Zatímco Vítězslav Sommer se svými spolupracovníky komplexněji zachycuje vývoj trendů souvisejících s expertním vládnutím a vědecko-technickou revolucí, autorský tým kolem Michala Kopečka provedl několik sond do konkrétních expertních disciplín (právo, management, psychoterapie, sociologie, ekologie, urbanismus) v době normalizace a raných devadesátých letech. Jejich základní otázka zní, proč se „neoliberální vládnutí“ stalo tak jednoduše realitou postsocialistického Československa, jehož elity měly původ v prostředí demokratické antikomunistické opozice, která zdůrazňovala autonomii občanské společnosti a společenskou sebeorganizaci. Celou publikaci prostupuje teze, že řada klíčových aspektů postsocialistického vládnutí měla kořeny v politickém a ekonomickém myšlení, mentálních vzorcích i kulturních a společenských praktikách osmdesátých let.

V první řadě je třeba ocenit časový záběr obou publikací, který přispívá k pochopení relativní stability čtyřicetiletého období československých dějin, v němž vládla komunistická strana. Dříve široce sdílená představa, že státní socialismus v Československu „držel pohromadě“ hlavně díky jeho represivním mechanismům, již řadu let neurčuje hlavní směr současného historického výzkumu. Oba autorské týmy od represivní povahy bývalého režimu obracejí pozornost na další jeho klíčový rozměr, který byl pro jeho stabilitu snad ještě důležitější. Zároveň však upozorňují na jeho ambivalentní působení: technokratická podstata a zdůrazňování technické vyspělosti socialismu mohly mít v určitých fázích stabilizující efekt (třeba když v reakci na „chaos“ stalinismu se začala zdůrazňovat racionální a vědecky založená správa nebo když se díky takto uplatňované politice podařilo alespoň částečně vyřešit řadu krizových momentů v rané fázi normalizace) i destabilizační účinek (třeba když se nenaplněly optimistické politické deklarace v šedesátých letech nebo když takto pojatá argumentace posloužila pro expertní kritiku dysfunkcí v období takzvané přestavby).

Zajímavé jsou i úvahy v monografii *Řídit socialismus jako firmu* o podstatě a významu technokracie. Autorská trojice upozorňuje, a na konkrétním výzkumu i dokládá, že technokracie či „expertní činnost není demokratická, či nedemokratická, není automaticky ani zdrojem útlaku, ani pramenem svobody, vždy záleží na konkrétní politice expertizy, jež přenáší vědecké poznatky do každodenního vládnutí“ (s. 16). Autorský kolektiv *Architektů dlouhé změny* na druhou stranu poukazuje na specifické postavení expertů v období státního socialismu, když většinou nebyli přímo příslušníky vládnoucí stranické nomenklatury, respektive rozhodujících mocenských orgánů, ale zároveň se na vládě podíleli, ať už jako ústavní právníci, průmysloví manažeři, či organizátoři průzkumů veřejného mínění, kteří sloužili straně k řízení a ovládání společnosti. Odborníkům se přitom často dostávalo jisté míry nezávislosti, díky které se kupříkladu mohli napojit na disidentské kruhy či vytvářet specifická společenství, jež jim umožňovala studovat zahraniční literaturu, sledovat aktuální mezinárodní vědecké trendy či budovat základy oficiálně odmítaných subdisciplín, jako byla psychoterapie.

Dalším výrazným pozitivem obou monografií je důraz na takzvanou dlouhou změnu či historickou kontinuitu. Autorské týmy totiž umožňují sledovat trendy, které překračovaly významné politické zlomy. Vítězslav Sommer se svými kolegy tak hledá kořeny expertních přístupů již v meziválečném období. Klíčovým poznatkem je tu však skutečnost, že normalizace do značné míry neodmítla řadu aspektů reformního myšlení šedesátých let, naopak velkou část z nich převzala, avšak s odlišným politickým znamením či bez původního emancipačního náboje. Stejně tak pro pět autorů a jednu autorku *Architektů dlouhé změny* není rok 1989 historickým bodem nula. Upozorňují, že mnoho z postkomunistického expertního myšlení mělo své kořeny již v předchozím období a rozvíjelo se během přestavby a rané fáze restaurace kapitalismu, mimo jiné i díky personální kontinuitě.

Vyzvednout si zaslouží i transnacionální rozměr výzkumu obou týmů a ukotvení československých dějin do mezinárodního vývoje. V monografii *Řídit socialismus jako firmu* se pracuje s pojmem organizované modernity, která byla v celé Evropě reakcí na rozpad liberálního politického a hospodářského řádu ve třicátých letech. Měla nahradit „starý individualistický řád“ kolektivističtější uspořádáním: společností a státem, které by byly lépe vědecky poznatelné a založené na třídně, etnicky nebo kulturně definovaných kolektivech, kde by se konflikty daly nejen řešit, ale bylo by možné jim také předcházet. Socialismus ve východní Evropě tak autoři neberou jako čtyřicetiletou historickou anomálii, ale jako specifickou podobu organizované modernity (vedle například amerického „Nového údělu“, poválečných evropských demokracií, fašismu). Organizovaná modernita zažila svůj vrchol v šedesátých letech a v dalších dvou desetiletích prošla v odlišné dynamice jednotlivých regionů proměnou ústící do deregulace a privatizovaného fungování společnosti neboli v neoliberalismus. Kořeny neoliberálního (nebo spíš

postsocialistického) vládnutí v devadesátých letech ohledává tým *Architektů dlouhé změny*, který v podobné logice nevidí v neoliberalismu ideologii a na ní založený systém, jež byly Východu násilně vnuceny Západem, ale fenomén, jenž vyrůstal již z podhoubí předchozího období.

Oba výzkumy nabourávají i představu o nepropustnosti hranic státního socialismu. Zřetelně ukazují, že po celé sledované období docházelo k významnému kulturnímu transferu, a to nejen směrem ze Západu na Východ, ale i opačně. Ukázkovým případem je vliv expertního týmu Radovana Richty, jehož pojetí vědecko-technické revoluce, ztělesněné v publikaci *Civilizace na rozcestí*, bylo významně recipováno i na Západě. Tato výměna ale pokračovala i za normalizace (nebo slovy Michala Kopečka „brežněvismu“) a týkala se řady mezinárodně uznávaných odborníků, například právníka Viktora Knappa.

Slabinou publikace *Architekti dlouhé změny* je pro mě absence společného závěru. Michal Kopeček se v úvodu vyrovnává s hypotézou o „neoliberálním zajetí“ postsocialistických států. Zjednodušené modely o importu „neoliberálního vládnutí“ autorský tým nahrazuje jemnější historickou analýzou, ze které vyplývá již zmíněná teze, že kořeny postsocialistického vládnutí lze sledovat již v předchozím období. Přestože oceňuji snahu o nešablonovitý výklad, uvítal bych společný, jasněji konturovaný příběh vztahu expertů a „(neo)liberálního konsenzu“ devadesátých let. Rozumím sice hypotéze, že neexistuje jediný neoliberalismus, přes všechny kontinuity i diskontinuity však je zřejmé, že Československo se v té době hospodářsky i způsobem vládnutí podobalo více Západu než státnímu socialismu osmdesátých let. Nabízí se tak řada otázek, z nichž zmíním aspoň jednu, která mě při čtení *Architektů* často napadala: Je spíš pravdou, že se experti podíleli na utváření a etablování neoliberalismu, nebo že díky předchozímu vývoji byli schopni se na něj jednodušeji adaptovat? Pravděpodobně můžeme říci, že platí obojí, a částečně to vyplývá i z jednotlivých sond; přesto by bylo namístě pokusit se nakonec o zobecnění získaných poznatků a jejich souhrnnou interpretaci.

Obě publikace tematizují důležitý trend státněsocialistického i postsocialistického Československa. Završují provedené výzkumy, zároveň ale otevírají cestu k řadě budoucích studií. Mimo jejich výšeč například zůstává, jakým způsobem recipovaly víru ve vědu, pokrok a odbornost neexpertní vrstvy společnosti. Nabízí se otázka, jak na reformní snahy o expertní řízení podniků reagovaly například dělnické vrstvy, pro které to mohlo znamenat ohrožení kýžené samosprávy na pracovištích. Nebo jaký vliv měly expertní vize na vysokoškolské studenty jakožto sociální skupinu, ze které se budoucí inteligence či expertní vrstva měla rodit. Možnosti výzkumu vědecko-technické revoluce či technokracie „zdola“ tak zdaleka nejsou vyčerpány. Jsem přesvědčen, že oba recenzované tituly budou v příštích letech plnit poznámkové aparáty většiny studií, které se zaměří na období socialistické diktatury i postsocialistické transformace v Československu.

Abstract

*The review compares two collective monographs published simultaneously, which examine one of the key trends in Czechoslovakia's history since the mid-1950s: expert thinking, management and ruling, technocracy, and the social role of experts from various segments of the society. The publication *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu* [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] (Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) was written by a team of authors under the leadership of the book's editor Michal Kopeček, the book *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989* [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] (Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) is a product of trio of authors led by Vítězslav Sommer. While Sommer's project captures, in a comprehensive manner, the evolution of expert approaches in relation to the management of the economy, society, and state and to the scientific-technological revolution at the time of Post-Stalinism and the so-called normalization in Czechoslovakia, Michal Kopeček and his collaborators made several probes into specific fields of expertise (law, management, psychotherapy, sociology, ecology, urbanism) during the period of normalization and in the early 1990s. The entire publication is permeated by a proposition claiming that a number of essential aspects of the post-socialist rule in the country had their roots in the political and economic thinking, mental patterns, and social and cultural practices of the 1980s, and thus were not just imports of Western neo-liberalism. In the reviewer's opinion, both monographs help understand the relative stability of the state socialism in Czechoslovakia by showing how much efforts aimed at scientific management of the society were contributing to it; at the same time, however, they also identify the subversive potential of these efforts, as expert criticism of the system's dysfunctions at the time of the so-called perestroika (přestavba) was undermining the system's legitimacy. The reviewer also appreciates that both publications emphasize long-term historical continuity, have a trans-national dimension, and dispute the alleged impermeability of state socialism.*

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity
 Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita